

QUINZE DONES VALENCIANES

Antoni Furió, ed.

Ana Aguado / Blanca Cerdá Aznar
Guillem Chismol / Josepa Cortés
Vicent Josep Escartí / Estefania Ferrer del Río
Antoni Furió / Maria Folch
Juan Vicene García Marsilla
Ferran Garcia-Oliver / Rosa M. Gregori Roig
Laura Peris Bolta / Lledó Ruiz Domingo
Rosa Solbes López / Pau Viciano

editorial afers
Catarroja – Barcelona – Palma
2020

primera edició: març 2020
© els autors i les autores, 2020
© d'aquesta edició: Editorial Afers, 2020
apartat de correus 267
46470 Catarroja (País Valencià)
www.editorialafers.cat / editorialafers.blogspot.com.es
afers@editorialafers.cat / @editorialafers
disseny de la col·lecció: Miquel Rosselló
disseny de la coberta: Aranda & Rosselló
impressió: La Imprenta CG
Paterna (País Valencià)
ISBN: 978-84-16260-79-9
dipòsit legal: V-511-2020

Imprès al País Valencià – Unió Europea
Printed in Valencian Country – European Union

autoria dels textos

Ana Aguado (professora de la Universitat de València)
Blanca Cerdá Aznar (professora de la Universitat de València)
Guillem Chismol (doctorand de la Universitat de València)
Josepa Cortés (professora de la Universitat de València)
Vicent Josep Escartí (professor de la Universitat de València / IIFV)
Estefania Ferrer del Río (doctoranda de la Universitat de València)
Maria Folch (escriptora)
Antoni Furió (professor de la Universitat de València)
Juan Vicente García Marsilla (professor de la Universitat de València)
Ferran Garcia-Oliver (professor de la Universitat de València)
Rosa M. Gregori Roig (historiadora i arxivera de l'Arxiu de la Corona d'Aragó)
Laura Peris Bolta (doctoranda de la Universitat de València)
Lledó Ruiz Domingo (doctoranda de la Universitat de València)
Rosa Solbes López (periodista)
Pau Viciano (professor de la Universitat de València)

Aquest llibre no podrà ser reproduït, ni totalment ni parcialment,
sense el permís escrit de l'editor. Tots els drets reservats.
Dirigiu-vos a CEDRO (www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar
o escanejar fragments d'aquesta obra

Sumari

Presentació 9

- Carrossa de Vilaragut · *Juan Vicente García Marsilla* 15
- Maria de Castella · *Lledó Ruiz Domingo* 39
- Isabel de Villena · *Ferran Garcia-Oliver* 63
- Beatriu Guimerà · *Antoni Furió* 91
- Germana de Foix · *Vicent Josep Escartí* 123
- Mencía de Mendoza · *Estefania Ferrer del Río* 155
- Jerònima Galés · *Rosa M. Gregori Roig* 175
- Narcisa Torres · *Laura Peris Bolta* 197
- Amalia Fenollosa · *Pau Viciano* 223
- Manuela Solís i Claras · *Blanca Cerdá Aznar* 243
- Maria Cambrils · *Rosa Solbes López* 275
- Empar Navarro Giner · *Josepa Cortés* 301
- Olimpia Arozena · *Guillem Chismol* 331
- Enriqueta Agut Armer · *Maria Folch* 351
- Alejandra Soler · *Ana Aguado* 377
- Orientació bibliogràfica 405

Empar Navarro Giner

Josepa Cortés

TRES CONDICIONS PERFILEN LA PERSONALITAT D'EMPAR NAVARRO al llarg de la seua vida: d'esquerres, valencianista i feminista. Condicions que modelaren la seua vocació de mestra i marcaren el seu periple vital. No és estrany que en la semblança que Carmen Agulló publicà sobre ella en *Mestres valencianes republicanes*, manllevés a M. Mercè Marçal aquells cèlebres versos, que també podria haver fet seus Empar. “A l’atzar agraeixo tres dons: haver nascut dona, de classe baixa i nació oprimida. I el tèrbol atzur de ser tres voltes rebel.”

Els orígens familiars

Empar Navarro Giner va nèixer a la darrereria del segle XIX, el dia 27 de novembre de 1900, en un dels baixos del número 9 del carrer de la Tapineria, un baix que la nombrosa família Navarro Giner compartiria molts anys amb el taller d'ebenisteria del pare, i més tard amb una botiga de roba. Els seus anys d'infantesa i joventut transcorregueren al cor mateix de la ciutat, molt a prop de Santa Caterina, al barri de la Seu. Cal buscar els orígens de la família en el corrent migratori que

durant la segona meitat del Nou-cents tenia com a destinació final la ciutat de València. Cap als anys seixanta del segle, l'avi patern, Marcos Navarro Navarro, s'hi traslladà des de Terol i es casà amb Vicenta Llorens Aguilar, originària de Castelló de la Plana. L'avi Marcos, com després el seu fill, era torner de fusta, ebenista, i visqué durant molts anys a la planta baixa del número 7 del carrer de les Danses, ben pròxima a la Llotja i a Sant Joan del Mercat. Els avis materns, Francesc Giner Taberner, llaurador de professió, i Eulàlia Giner Riera eren tots dos de Murla, població de la Marina Alta, on residiren durant tota la seua vida. El pare d'Empar, Manuel Navarro Llorens, nasqué ja a València, al voltant de 1868, i la mare, Eulàlia Giner Giner, a Murla, com la majoria dels seus avantpassats.

La capital, en aquest període, atreia pobladors, però encara es tractava d'una immigració compassada i relativament escassa. La minsa industrialització no ofería massa oportunitats laborals, i els qui s'hi embarcaven procedien majoritàriament del mateix territori valencià, i la resta, en una proporció molt notable, d'Aragó, sobretot de Terol. València, en la primera dècada del segle XX, era una ciutat gran, amb una població estimada entorn dels 225.000 habitants, amb un acusat component rural, fins al punt que quasi la meitat de la població activa es dedicava a l'agricultura. No obstant això, hi havia un bon nombre de jornalers fabrils i una presència important de menestrals, com el pare i l'avi d'Empar.

Estem davant d'una societat molt jerarquitzada que expressava les diferències, entre altres indicadors, en la forma de vestir i en la llengua que parlaven. La ciutat també era plena de contrastos. Tot i la visible transformació urbanística, com ara l'obertura de grans artèries viàries, la construcció d'edificis públics per acomodar certs serveis (ferrocarril, mercat,

correus...), o la introducció de nous invents i millores com l'electrificació del tramvia o la xarxa d'aigua potable, la ciutat continuava omplint-se cada matí dels venedors de tot tipus de productes, les verdures de l'Horta, el peix, la llet, l'oli, i també esmoladors, drapaires, granerers i matalafers, tots anunciant la seua mercaderia o les seues habilitats. Però, enmig d'aquesta aparent serena vida quotidiana, que respirava els aires agraris seculars, bategaven els enfrontaments que marcaven la política estatal, entre burgesos i obrers, entre monàrquics i republicans o entre centralistes i autonomistes.

Empar fou la tercera de sis germans: Vicenta, nascuda el 1892, Eulàlia, el 1895, Jesús, el 1906, Manuel, el 1907, i Josefina el 1909. Tots ells, en primera opció o en segona, passaren per l'Escola Normal de València, senyal de la importància que els seus progenitors concediren a l'educació. Només les tres germanes grans, però, serien les úniques que es dedicaren a l'exercici del magisteri públic. Fins als 14 anys estudià a l'Escola Cervantes, situada al carrer Guillem de Castro, un centre que acabava de ser inaugurat en 1907, just quan començà a assistir-hi. El grup Cervantes, amb un secció per a xiquets i una altra per a xiquetes, fou un dels primers centres de la ciutat creats expressament per a la docència, dissenyat amb espais amplis, lluminosos i higiènics, com exigia la teoria pedagògica renovadora del moment, dotat amb excel·lents materials escolars, i que contribuïa a pal·liar el dèficit d'escoles municipals i les seues pèssimes instal·lacions, un mal profundament arrelat de la instrucció pública comunal.

Els estudis de magisteri

El juny de 1916, Empar, que en aquell moment tenia 15 anys, i la seua germana Eulàlia, que en tenia 20, es presentaren a l'examen d'ingrés a l'Escola Normal de Dones de València i sol·licitaren, tan bon punt fou aprovat, participar en l'examen per a millorar la nota. Empar ho aconseguí i va gaudir durant el primer curs de matrícula d'honor. És probable que aquesta elecció del magisteri fos induïda en principi per la germana més gran, Vicenta, que ja s'havia graduat com a mestra i preparava oposicions per aconseguir plaça. A València, hi havia dues "escoles normals", una masculina i l'altra femenina, amb programes curriculars una mica diferents. El programa del grau, que habilitava per a l'exercici del magisteri que s'impartia a l'Escola Normal de Dones de València, dissenyat pel pla Bergamín de 1914, incloïa juntament amb les matèries clàssiques d'Història, Gramàtica, Aritmètica i Geometria, Geografia, Història de la Pedagogia, Música, Teoria i pràctica de lectura, Dibuix i Cal·ligrafia, la "Doctrina e Historia Sagrada", d'altres específiques per a dones, com ara "Labores", "Bordado en blanco y corte de ropa blanca" o "Costura", una preparació de les mestres destinada a perpetuar a través de l'escola els diferents papers masculí i femení. Amb tot, quan Empar Navarro començà els estudis, el magisteri ja s'havia beneficiat d'algunes reformes, com la creació de l'Escuela de Estudios Superiores del Magisterio per a la formació del professorat de les Normals, escola vinculada a la Institución Libre de Enseñanza. Una part de les professores que impartien docència en el període d'Empar Navarro procedien de l'EESM, com Angelina Carnicer o les germanes Josefa i Maria Carbonell. Tanmateix, la directora serà durant molts anys, des de 1910 fins a 1931, Emilia Ranz,

d'ideologia reaccionària, cosa que va fer conviure enfront d'un grup de mestres progressistes, introductores dels corrents innovadors de la Institució Lliure d'Ensenyança, una orientació conservadora, catòlica i monàrquica.

Poc de temps després de la seua graduació, Empar Navarro va escriure uns articles al periòdic *La Correspondencia de Valencia* on critica la manera rutinària de fer les classes a la Normal, assenyalava la necessitat d'incentivar el sentit artístic del futur mestre o mestra amb la celebració de certàmens literaris, poètics, musicals, de pintura i dibuix, així com promoure la cooperació entre professors i estudiants. Insisteix, també, en el benefici pedagògic de les eixides fora de les tristes aules de la Normal. Tot i això, Empar tingué un excel·lent tracte amb algunes professores, més enllà de la seua graduació, com ho mostra que fos l'encarregada de parlar en nom de les antigues alumnes de la Normal en l'homenatge que amb motiu de la seua jubilació l'Ajuntament de València oferí a Maria Carbonell, el maig de 1922. Empar intervingué al final del *lunch* celebrat als Vivers de València. La premsa destacà l'assistència unànime de les autoritats civils i educatives i, especialment, el fet que Navarro Giner pronunciés les seues paraules en valencià, exactament igual com l'eminent pedagoga Maria Carbonell. Probablement foren les dues úniques ocasions que en un acte tan distingit es va sentir la llengua del país.

Activisme polític i cultural

Entre 1921, ja graduada en l'Escola Normal, i 1923, quan es presentà a les oposicions, inicià el seu activisme en diferents fronts socials, culturals i polítics, dels quals es va fer ressò la

premsa de la ciutat. De tots ells, tres actes són paradigmàtics de les inquietuds que guiaran les seues iniciatives. El 20 de febrer de 1921 participà en un acte reivindicatiu dels drets de les dones organitzat per la societat Juventud Feminista, que es va celebrar a l'Ateneu Científic de València, sota la presidència del filosocialista i maçó Tomàs Jiménez Valdivieso, aleshores secretari de l'Ajuntament de València. El programa de l'acte estava integrat per una conferència d'Ángeles Soriano Cardí, mestra de la mateixa promoció que Empar, activa propagandista durant els anys vint del feminisme i l'escoltisme, titulada "El verdadero feminismo". Al seu torn, Empar Navarro dissertà sobre "Evolución histórica de la educación de la mujer". L'acte rebé el suport d'altres entitats feministes valencianes, com la Instrucción para la Enseñanza de la Mujer, la Liga Española para el progreso de la Mujer y la Sociedad Concepción Arenal. L'expectació era tan gran que l'autor encarregat d'anunciar i comentar l'acte, en una nota de premsa apareguda a *Las Provincias*, afirmà que "creemos que el recinto del Ateneo quedará reducido".

I és que, des de la fi del segle XIX, València s'havia situat al capdavant de les reivindicacions feministes, materialitzades sobretot en el desplegament d'una forta activitat en favor dels drets de les dones, entre ells el dret de vot. La Liga Española i la Sociedad Concepción Arenal hi havien estat fundades al voltant de 1918 per les sufragistes Ana i Amalia Carvia Bernal, gaditanes d'origen, on havien format part de la lògia maçònica Hijas de la Regeneración. Des de tres anys abans ambdues publicaven *Redención*, amb l'eloqüent subtítol de "revista mensual feminista". La Liga i la Sociedad formaren amb altres entitats de Madrid i Barcelona el Consejo Feminista de España. Aquestes organitzacions es declararen obertament sufragistes, especialment davant la poruga reforma electoral que es pretenia

dur a terme en 1919 i que no reconeixia el dret de vot femení.

Durant els anys 1921 i 1922 arreu de l'Estat i especialment durant el mes d'abril del 1922, integrades en la campanya mundial per a pal·liar la fam del poble rus promoguda pel científic i diplomàtic noruec Fridtjof Nansen, se celebraren actes benèfics en els quals participaren intel·lectuals, artistes i literats, amb conferències, exposicions, obres teatrals, concerts i subhastes d'obres d'art. Nansen, des del seu nomenament com a Alt Comissionat de les Nacions Unides en 1921, centrà el seu treball en el suport de refugiats i presoners de guerra i, a petició de la Creu Roja, organitzà la campanya per ajudar a minorar la fam que patien milions de russos, ocasionada per una mala gestió governamental i la concurrència d'alguns desastres naturals. La ciutat de València se sumà a la campanya amb el muntatge d'un espectacle al Teatre Principal, que incloïa la representació de la comèdia de Vital Aza *El sombrero de copa*, un recital de cançons, l'actuació de la banda municipal i una conferència a càrrec d'Empar Navarro.

El tercer acte representatiu dels seus interessos és la ponència "El valencià a l'escola", defensada a l'Assemblea de Nostra Parla, que se celebrà del 23 al 26 de juliol de 1922, a la sala de sessions de la Diputació de València. Nostra Parla, una entitat fundada el 1916 amb l'objectiu d'impulsar la unitat de la llengua catalana, organitzà l'assemblea per fer un balanç de la situació del valencià en diferents àmbits socials, professionals o culturals. L'assemblea es dividí en quatre sessions que tractaren el valencià a la premsa, a la universitat, a la funció notarial, a la medicina, a l'Església, als tribunals judicials, a l'Ajuntament, a la Diputació i a la llar, i, a més, es feren propostes per al foment del coneixement i l'ús del valencià. A la tercera sessió, en l'apartat del valencià a l'escola, es presentaren dues

ponències, una defensada per Vicent Nicolau Balaguer, que girà entorn de la tesi que la llengua no fa el poble, i que no va ser massa ben rebuda pels assistents, i la de la “culta mestra” Empar Navarro, que denuncià la perversió d'intentar instruir els infants en una llengua que no entenen, cosa que abocava al fracàs i a l'absentisme escolar. La ponent proposà, per contra, que l'ensenyament, especialment als nivells primaris, hauria de ser necessàriament en valencià, i per tant l'obligació dels mestres destinats als pobles del país d'entendre'l i parlar-lo. En conseqüència, suggerí que calia donar un termini prudencial als mestres que no el coneguessen per aprendre'l. Finalment, reclamà la creació d'una assignatura de valencià en el programa curricular de l'Escola Normal de València. La ponència fou reiteradament aplaudida pel nombrós públic i suscità un animat debat entre els partidaris de l'ensenyament de la llengua vulgar i els partidaris de la llengua literària. La discussió hagué de ser neutralitzada per Maximilià Thous, qui recordà als presents que aquell no era el tema en qüestió.

La problemàtica exposada per Empar Navarro ja havia estat plantejada des de feia anys pels mestres valencians, en particular a les memòries pedagògiques que, en finalitzar el curs, havien d'elaborar i que van ser preceptives els anys 1907 i 1908. Entre la llista de temes a tractar molts dels mestres elegiren el relatiu a l'ensenyament de l'idioma oficial, el castellà. Invariablement els mestres destacaren els problemes, en ocasions irresolubles, que provocava, en pobles on es parlava exclusivament en valencià, la instrucció en castellà, un idioma estrany per als nens i que convertia la feina docent en inútil. Aquestes memòries, de caràcter estrictament privat, només llegides per la inspecció corresponent, no tingueren cap repercussió favorable en l'ensenyament en valencià, ja que l'única preocupació del ministeri

del ram era garantir la docència del castellà i en castellà. En aquell moment estava vigent una reial ordre de 1902, reiterada periòdicament, que obligava els mestres a ensenyar únicament la llengua oficial. L'èxit de l'assemblea, amb assistència multitudinària, i el ressò a la premsa amplificà els seus efectes en les institucions públiques i obligà alguns partits polítics a prendre-ho en consideració. Si bé Empar Navarro, quan participà en aquesta assemblea, encara estava preparant les oposicions a mestra i no havia exercit la docència en una escola, probablement recordava la seua experiència com a alumna a l'escola Cervantes i, després, a l'Escola Normal de Magisteri.

Mestra de vocació

Al cap de dos anys, el setembre de 1924, Empar aprovà les oposicions a mestra. El seu primer destí fou l'Escola Unitària de Xiquetes de les Salines, plaça de la qual va ser nomenada propietària provisional el 29 de gener de 1925 i en prengué possessió el 8 de març de manera interina, amb un sou de 2.000 pessetes anuals. Una setmana més tard, se li concedí ja el títol de mestra en propietat amb un augment del sou fins a 3.000 pessetes. Les Salines, poble de l'Alt Vinalopó dedicat majoritàriament a la viticultura i a l'extracció i el comerç de la sal de la llacuna pròxima, tenia en aquell moment uns 1.200 habitants. La progressiva dessecació de la llacuna, que resultava insalubre per als seus habitants, acabà amb l'economia al voltant de la sal però permeté l'expansió de la vinya.

Empar es trobà un poble de nova planta construït a mitjan segle XIX, amb un disseny ortogonal, racional, al voltant de la plaça de l'ajuntament i l'església. Un paisatge urbà molt diferent

del barri de la Seu de la ciutat de València, on va créixer i va viure tota la seua joventut, ple de carrers estrets i sinuosos, amb un urbanisme cadòtic, ja que encara que els edificis s'havien alçat durant els segles XVIII i XIX, l'estructura viària conservava l'antiga disposició, pròpia dels centres urbans medievals. Les Salines tenia habilitades dues escoles unitàries de primària, una per a xiquets i una altra per a xiquetes. El caràcter unitari de l'escola implicava que, a la mateixa aula i ateses per la mateixa mestra, s'intruïa alumnes de diferents edats i en diferent nivell d'aprenentatge, i que podien assolir un nombre considerable. Hi va romandre, però, molt poc temps. El 30 de juliol de 1926 cessà a les Salines i va ser destinada a l'escola de Parcent. A l'expedient laboral d'Empar es conserva una "diligència" datada aquest mateix dia, escrita per l'alcalde de les Salines. Malgrat el caire burocràtic del paper, s'hi respira el respecte cap a la jove mestra i l'agraïment a la tasca duta a terme, més enllà de la docent. Benjamín Albert, l'alcalde, afirmava que els del poble han quedat "satisfechísimos" i que en general lamentarien la seua absència "por el celo y el altruismo" amb què havia exercit de mestra.

El dia 1 d'agost ja prengué possessió de l'escola de Parcent, situat a poc més d'un centenar de quilòmetres de les Salines, i just al costat del poble de la seua família materna, Murla. A final de la dècada dels vint Parcent, envoltat de vinyes i ametllers, reunia un miler d'habitants. Al cap de poc de temps d'arribar-hi, Empar aconseguí autorització per a l'ensenyança pràctica de la sericicultura en la seua escola. Durant la seua estada en aquest poble de la vall de Pop, a la Marina Alta, la Inspecció d'Alacant organitzà una expedició de mestres a Eivissa i Mallorca. L'excursió partí l'1 d'abril i durà fins al dia 7 del mateix mes de 1928. Com a salutació i homenatge dels mestres alacantins

Empar va escriure un himne a Mallorca per a ser cantat amb la música de l'Himne de l'Exposició. *El Día*, diari d'Alacant, donà notícia de l'efemèride i publicà la lletra íntegrament. Aquestes són les primeres estrofes: “Del ancho mar / en un lecho de olas/ arrullador / dormida está / llena de luz / nuestra isla dorada / a la que el sol / su brillo da. /¡Ved la raza del hondero vibrar! / son vivero de alegría / los almendros con sus flores...”

L'any i escaig que estigué a les Salines i els quatre que regí l'escola de Parcent degueren ser, probablement, els més satisfactoris de la seua activitat docent. És aquí on pogué dur a la pràctica la seua concepció de l'escola infantil, un espai “alegre i ple de flors i poesia”, tal com havia afirmat a la seua intervenció a l'assemblea de la Nostra Parla, on poder desenvolupar les capacitats de l'alumne, descobrir les seues facultats artístiques amb la música, el cant, la poesia, el dibuix, i connectar-lo amb el seu entorn amb excursions pels espais urbans i pels naturals, tot el que els programes escolars actuals anomenen “conèixer el medi”. En aquestes activitats l'alumnat aprenia amb l'observació del paisatge, dels animals i les plantes que el poblaven, i també de l'activitat humana, des dels cultius fins als camins i sènies. També s'hagué d'enfrontar amb els problemes que uns anys abans havia denunciat a l'assemblea de Nostra Parla: la desraó d'haver d'instruir en una llengua que els alumnes desconeixien totalment i que, per tant, feia estèril el treball docent.

A la darrerria de l'any 1927 es creà a València una nova escola, l'Escola Provincial de Puericultura, amb seu al Grup Escolar Cervantes del carrer Guillem de Castro, per a completar la formació de mestres i comares en les noves directrius higienistes. L'escola tractava de difondre les mesures preventives saludables, basades en els nous coneixements de bacteriologia i en la correcta nutrició, per tal de promoure la salut infantil, en una

època que ja s'havia aconseguit una apreciable disminució de la mortalitat dels nounats. El curs inaugural es va impartir de l'1 de març al 30 de juny de 1928. I d'aquella primera promoció en formaren part Empar Navarro i Maximilià Thous.

La vida estrictament privada d'Empar Navarro se'ns escapa, però ha deixat algunes petjades en la vida professional i en l'activitat pública, registrada als arxius o recollida per la premsa. Empar i Maximilià Thous, el qual es convertiria en el seu marit, es conegueren, possiblement, durant el temps d'estudiants de magisteri. Tanmateix Maximilià, que era solament tres dies més gran que Empar, començà els estudis a la Normal un any més tard que ella. Ben prompte coincidiren en actes públics de caràcter cultural o polític, mentre reivindicaven els drets de les dones o defensaven i promovien el coneixement i l'ús del valencià. Gràcies a les cròniques periodístiques tenim constància de la participació de Thous en l'acte feminista celebrat a l'Ateneu Científic el febrer de 1921, on Empar parlà sobre l'educació de les dones i ell s'encarregà de la cloenda. Així mateix, prenen part en molts altres actes de caràcter polític o cultural. Les mútues complicitats facilitaren l'entesa que els portà al matrimoni el 12 de setembre de 1928, un fet que va ser divulgat per una gran part de la premsa valenciana. La parella instal·là el seu domicili conjugal al barri de Russafa, al carrer de Francesc Sempere, i mentre Maximilià Thous feia classes a l'Acadèmia Martí i més tard a l'Escola Cossío de València, Empar continuava de mestra a Parcent. Els primers dies d'octubre de 1929 nasqué el primer fill, Albert, i se li concediren vuitanta dies de permís de maternitat. Retornà a Parcent el gener de 1930 i, probablement per poder criar el seu fill, demanà una excedència il·limitada que es perllongaria fins al març de 1933. L'excessiva distància entre Parcent i València, que impedia la vida familiar, la portà

a sol·licitar a l'agost de 1932 el trasllat a alguna de les vacants que s'oferien a la ciutat de València o als voltants, als pobles de l'Horta. La seua primera opció, l'Escola Unitària del camí del Grau, li va ser denegada amb l'argument que sols podia optar a escoles de pobles entre 1.000 i 5.000 habitants. Finalment, se la destinà a l'Escola Unitària de Xiquetes d'Alfàfar, de la qual prengué possessió el 24 de març de 1933. Allí estigué fins al 10 de setembre de 1936, quan va ser contractada pel Patronat creat per la Diputació per laïcitzar els establiments docents i assistencials que depenien de la institució provincial.

Durant el període d'excedència de l'escola pública, va formar part del professorat d'una escola privada que acabava de ser inaugurada a la capital, l'Escola Cossío. La fundació, a l'octubre de 1930, havia estat possible per la iniciativa del matrimoni integrat per José Navarro Alcácer, enginyer industrial valencià format a Madrid, on entrà en contacte amb la Institució Lliure d'Ensenyança, i Maria Alvargonzález, mestra, i l'ajut, fins i tot econòmic, d'altres mestres "institucionistes" i una bona colla d'intel·lectuals i científics que els donaven suport, com Bartual Moret, Huici Miranda, Puche Álvarez o Thous Orts. Una nova escola que abraçava tots els nivells educatius i que s'inspirava en els principis de la Institució Lliure d'Ensenyança: coeducació, laïcisme, respecte a la consciència de l'alumne, rectitud moral, tolerància etc. En resum, l'educació integral de l'alumne enfront de la mera instrucció. Entre el professorat destaquen María Moliner, Maximilià Thous Llorens, Angelina Carnicer, professora de la Normal, que va ser l'encarregada de seleccionar el nou personal, i, com hem dit, Empar Navarro. L'escola es distingí per la importància que s'hi donava a les activitats externes, entre les quals s'organitzaren visites als monestirs de Poblet i Santes Creus, al Museu del Prado, a

Toledo, als museus i monuments de la capital valenciana, o a les comarques del país. L'escola va ser clausurada en acabar la guerra i la seua seu, situada a l'actual avinguda del Regne de València, va ser confiscada.

Una escola nova

La proclamació de la República creà moltes expectatives en el món de la docència. En efecte, la República posà especial èmfasi en el suport a l'escola primària i introduí una sèrie de reformes per dignificar la consideració del mestre, millorar les seues condicions de vida i modernitzar l'escola. Les mesures anaven encaminades a unificar els mestres en un únic cos dependent de l'Estat, construir nous edificis escolars, augmentar les retribucions salarials, i, també, que l'educació fos laica, gratuïta i obligatòria en el nivell primari. S'introduïren una sèrie d'innovacions educatives, entre altres la vinculació del mestre i l'alumne al medi natural, social, històric i lingüístic. La constitució de la República establí que "las regiones autónomas podrán organizar la enseñanza de sus lenguas respectivas de acuerdo con las facultades que se concedan en sus estatutos". Les noves disposicions, que derogaven les antigues que havien fet fracassar tots els intents anteriors, revifaren els anhels de crear una escola valenciana.

L'activisme valencianista d'Empar es manifestarà en les actuacions polítiques i culturals de les institucions que canalitzaven els afanys nacionalistes. El Centre d'Actuació Valencianista interessat a augmentar la seua presència en la vida ciutadana organitzà el 1932 la I Setmana Cultural, entorn de la llengua i de l'ensenyament. La Setmana, emmarcada en els actes de la

Fira de juliol, gaudia del suport de l'Ajuntament de València. L'any següent, en la II Setmana, celebrada del 23 al 30 de juliol, en un intent d'abraçar un major espectre social, les sessions s'agruparen en temes com l'Economia, el Teatre, el Mestre, el Llibre, la Música, la Llengua i la Pàtria. Als actes purament acadèmics, conferències i debats, s'hi afegiren exposicions d'impresos valencians de tota mena i manifestacions festives i populars. La sessió sobre "el mestre" inclogué la visita a una escola, la celebració de l'assemblea dels mestres valencians i un conjunt de parlaments sobre temes pedagògics, agrupats sota el títol "L'idioma valencià a les escoles". La "conversa pedagògica", com s'anomenava la sessió, estigué presidida per Joaquim Reig i hi intervingueren com a ponents Enric Soler i Godes, Baldomer Granell, Lambert Castelló i Prudenci Alcón. La defensa de les propostes, que havia de recaure en principi en Carles Salvador, per malaltia del mestre de Benassal l'exercí l'historiador Emili Gómez Nadal. El debat suscitat pels temes abordats va estar monopolitzat per Maximilià Thous, Jesús Navarro, Vicente López Alcañiz i Empar Navarro, la qual presentà una sèrie d'esmenes recollides a les conclusions que finalment s'aprovaren. En síntesi, els principis que haurien de regir l'escola valenciana aprovats a la Setmana Cultural van ser: escola primària monolingüe en valencià, gratuïta i obligatòria, laica i coeducativa; obligació dels mestres de conèixer el valencià; introducció d'assignatures de valencià a tots els nivells educatius (inclosos la Universitat i la Normal). Unes conclusions, doncs, que ens recorden la ponència que onze anys abans havia presentat ja Empar Navarro a l'Assemblea de Nostra Parla.

Els més de 250 mestres i estudiants de magisteri assistents a la Setmana Cultural havien debatut també sobre la conveniència de crear una associació de mestres i quins serien els seus

objectius. A final del mateix any 1933 es constituí l'Associació de Mestres Valencians que elegí Empar com a presidenta. L'any següent, entre gener i febrer de 1934, participà en un curs a l'Escola Cervantes de Madrid, destinat a reclutar professorat per a l'Institut-Escola de València recentment inaugurat. Aquests Instituts-Escola, dels quals existien centres a Madrid, Barcelona, Sevilla i Màlaga, eren un intent de crear un currículum innovador per als estudis de Secundària, truncat per l'esclat de la Guerra Civil. El de Madrid, a més, estava habilitat per preparar el professorat dels centres de Secundària amb una pedagogia innovadora, que tractava d'incentivar en els alumnes l'ànima pel coneixement i l'exigència del treball personal segons les capacitats individuals, en un ensenyament laic i sempre en règim de coeducació. El curs al qual assistí Empar tenia tres parts diferenciades: la primera, una sèrie de sessions on el/la cursetista proposava un tema d'una matèria determinada, elaborava l'esquema i proposava activitats a desenvolupar a l'aula; una segona part, que consistia en una autocrítica de la posada en pràctica de la seua proposta; i, per últim, una sèrie d'exercicis sobre el desenvolupament de les classes impartides pels professors de l'Escola Cervantes. De totes les activitats que elaboraren cadascun dels setze mestres participants en el dit curset es conserven els originals autògrafs a l'Arxiu Històric de la Universitat de València, i és sens dubte el document on més clarament podem escoltar la veu, copsar el pensament d'Empar i entendre la seua pràctica docent. En els vuit temes que presentà hi ha una idea constant: la necessària participació de l'alumne en les activitats de l'aula i la conversa fluida entre el mestre i l'alumne, entre les quals cal remarcar l'exercici sobre la cançó *La rosa*. Probablement es tracta de *Diu que una rosa*, de la compositora i pedagoga musical Narcisa Freixas, composició

per a piano infantil. L'exercici consistia en l'anàlisi de la lletra de la cançó, l'aprenentatge de lletra i música i, finalment, el cant a cor per tots els alumnes. No menys remarcable és la classe sobre l'actualitat, on Empar elegí dissertar sobre una vella aspiració dels nacionalistes valencians: "Las autonomías". L'esquema incloïa quatre apartats, lògicament escrits en castellà: federació i unitarisme, els avantatges de la descentralització, Catalunya i altres regions espanyoles on s'hi parla més d'autonomia, i les llengües regionals com a vehicle del pensar i del sentir, epígrafs que palesen les intencions de la mestra valenciana. També, com un mantra, repeteix que la pràctica docent del mestre ha d'estar regida pel ritme, l'ordre, l'estètica, la disciplina, la higiene i la lògica. Alhora afirma que no hi ha cap material més important que allò que s'observa, es veu i se sent. De fet, cita una frase del pedagog Froebel: "Tot en l'escola és preparació per a la vida i per tant tot es trau de la vida mateixa", a qui considera, juntament amb Maria Montessori i Ovidi Decroly, els inspiradors de la pedagogia de l'Escola Cervantes de Madrid, la qual li semblava molt suggestiva. Malgrat l'absoluta identificació amb els mètodes pedagògics de la institució, Empar no aconseguí plaça en l'Institut-Escola de València.

La guerra

El setembre de 1936, a les poques setmanes de començada la guerra, el govern de la República promulgà un decret pel qual tots els funcionaris, excepte les institucions i cossos armats, s'havien de sotmetre a un procés de depuració, forçats per la necessitat de tindre garanties "de una íntima compenetración con sus diferentes órganos, por ser capaces de comprender y

mantener el espíritu de éste momento”. El compliment del decret obligà a presentar una sol·licitud, en el cas dels mestres al Ministeri d’Instrucció Pública i Belles Arts, per tal de ser readmesos/ses en el treball o càrrec que s’ocupava llavors. El dossier confeccionat per Empar Navarro ens dona dades molt precises de la seua involucració en organitzacions feministes, sindicals, polítiques i culturals, les activitats en què va participar i els càrrecs que va exercir. El qüestionari que hagué de contestar inquiria sobre els partits polítics a què va pertànyer durant el govern de la CEDA fins a les eleccions de febrer del 1936, i en general als partits a què estigué vinculada abans del 18 de juliol del 1936 i quins càrrecs hi havia tingut. Empar Navarro declara ser de l’Agrupació Valencianista Republicana, on fou vocal primera des de desembre del 1934 fins a l’abril del 1936 i presidenta a partir d’aquesta data. Ara militava al Partit Valencianista d’Esquerra, des que s’havia afiliat el 8 de gener de 1933, i era membre del comitè executiu del Front Popular Femení. D’altra banda, declara estar afiliada a la FETE des de maig de 1935 i formar part d’algunes associacions culturals com la Unió d’Escriptors i Artistes Proletaris i, més tard, a l’Aliança d’Intel·lectuals per a la Defensa de la Cultura. Com a mèrits i prova de la seua participació en la lluita contra els “facciosos” i de lleialtat a la República, Empar al·legava les activitats propagandístiques a la ràdio i a la premsa, el seu paper en la substitució de monges per personal laic en certs establiments públics i la seua participació en actes i mítings durant la campanya electoral de febrer del 1936. Malauradament aquest dossier, que incloïa els certificats dels esmentats organismes, seria utilitzat com a “prova del delictes” en l’expedient de depuració laboral del 1939 i en la causa del Tribunal especial contra el Comunisme i la Maçoneria de 1946.

Durant la guerra, entre el 1936 i el 1939, fou mestra en l'Institut d'Assistència Social Mestre Ripoll. El juliol de 1936 el Ministeri d'Instrucció Pública havia creat un patronat per a l'organització i la unificació de tots els establiments d'ensenyament dependents de la Diputació de València. Un dels objectius era la substitució dels ordes religiosos que els regentaven per personal laic. En el cas de la Casa de la Beneficència, una institució dedicada a recollir xiquets orfes o amb pares que no podien fer-se'n càrrec, es reemplaçaren les monges de la Caritat per infermeres i mestres del magisteri públic. A més, es canvià el nom de la institució per un de més adient amb la nova orientació com a Institut d'Assistència Social Mestre Ripoll, en memòria de Gaietà Ripoll, mestre de primeres lletres de Russafa, que, acusat en 1824 per la Inquisició d'educar els alumnes fora de l'ortodòxia catòlica, fou condemnat a mort i penjat a la forca en 1826. L'11 de setembre de 1936 Empar va ser nomenada pel patronat mestra amb caràcter interí fins a la celebració d'oposicions per a l'esmentat institut. La nova administració volgué convertir el centre en un model de renovació pedagògica, introduí millores materials en aules i dormitoris infantils, abolí l'uniforme discriminatori dels orfes, creà una escola maternal i una línia de formació professional avançada.

Les activitats polítiques d'Empar Navarro es multiplicaren durant el període de guerra. Així, representà el Comitè Nacional de Dones Antifeixistes, al Congrés Internacional Antifeixista, reunit a París entre l'1 i el 13 de juliol de 1937. Prèviament, a l'octubre de 1936, sota la direcció de Manuela Ballester, l'agrupació valenciana de Dones Antifeixistes inicià la publicació d'una revista setmanal titulada *Pasionaria*, on Empar participà com a membre del consell de redacció i la publicació d'alguns articles. El mes de juny de l'any 1938, el Comitè Nacional

d'Amics de la Unió Soviètica li encarregà la participació en diverses campanyes de propaganda, que exigien dedicació completa i desplaçaments continus. Per aquesta raó, Empar hagué de sol·licitar un permís de tres mesos sense sou, però li'l denegaren. Amb tot, a la fi de 1938 va aconseguir l'autorització del Ministeri d'Instrucció Pública per treballar en el Servei d'Informació Militar dependent del Ministeri de Defensa.

La caiguda de la República

L'entrada a València de les tropes franquistes anunciava la inexorable caiguda de la República. La presa, el 30 de març del 1939, tingué entre altres conseqüències la immediata creació d'una Jefatura de Orden y Policia de Ocupación, que es va fer càrrec de la ciutat i inicià des d'aquest primer moment els juís sumaríssims als lleials a la República i la presa de possessió de les institucions valencianes, entre elles l'Audiència Territorial. Els primers a ser jutjats, sentenciats i ajusticiats, en el temps rècord d'un dia, foren els membre del Servei d'Informació Militar (SIM).

Empar Navarro, titular en aquells dies de l'escola primària d'Alfagar, encara que exercia a l'Institut Assistencial Mestre Ripoll de València, va ser detinguda i empresonada. La detenció es produí al seu domicili del carrer del pintor Salvador Abril, en ser acusada de pertànyer al Servei d'Informació Militar de la República per un estudiant madrileny de medicina a la Universitat de València. Va ser tancada a la Presó Provincial el juny de 1939, per a passar més tard a la Presó de Dones ubicada al convent de monges de clausura de Santa Clara. Jutjada en consell de guerra pel Jutjat Militar núm. 8 de la Capitanía

General de la Tercera Regió Militar, en el qual actuava com a jutge el tinent coronel d'infanteria Salvador Terrasa Bisellach i com a auditor militar Vicente Navarro Flores, el fiscal demanà la pena de mort. L'acusació presentava l'evolució ideològica de la mestra des de posicions tradicionalistes fins a fer propaganda comunista durant l'època republicana, i especialment una vegada començada la guerra. Els càrrecs incloïen les seues relacions amb organitzacions prosoviètiques, pertinença a agrupacions de dones antifeixistes, les col·laboracions en la premsa roja, com *Verdad* i *Pasionaria*, la docència a l'Institut Mestre Ripoll i la seua participació en el Servei d'Informació Militar, agència de contraespionatge, sota les ordres directes del seu cap a València. Són aquestes dues darreres acusacions les que més pes tindran. El 30 d'agost de 1939 era absoluta dels càrrecs, però uns dies més tard s'anul·lava la sentència i es retornava el sumari al jutge instructor. Des de juny de 1939, quan va ser detinguda, fins a l'octubre de 1941, en què se li concedí presó atenuada, estigué a la presó de Santa Clara. Malgrat que el jutge considera provades les acusacions, s'ordenà el sobreseïment provisional de la causa perquè no s'havia pogut demostrar "la perpetración de delito perseguido". La causa va ser definitivament arxivada en 1946.

De manera simultània, i mentre estava empresonada, fou objecte de depuració laboral. Els processos de depuració als quals foren sotmesos els mestres que havien exercit durant la República i durant la guerra significà la presó, la separació del cos de docents i, fins i tot, la condemna a mort, com és el cas del mestre d'Alaquàs José Ángel Uribes Moreno. De fet, la depuració per part dels "nacionals" havia començat quasi immediatament després de la rebel·lió del 18 de juliol del 1936, i tingué especial virulència contra l'estament docent, i

en particular contra els mestres de primària. Empar i les seues germanes Eulàlia i Vicenta foren sotmeses, com la totalitat dels funcionaris públics, a expedient de depuració, amb resultats diversos. Vicenta, que en el moment d'acabar la guerra estava a l'escola de Bonrepòs i Mirambell, fou inhabilitada per ocupar càrrecs directius i de confiança, traslladada fora de la província de València i incapacitada per a la sol·licitud de vacants durant cinc anys. Eulàlia, destinada a l'escola de la Pobla de Vallbona, va ser confirmada en el càrrec sense cap sanció, mentre que Empar fou condemnada a la separació definitiva de l'escalafó. A València foren sancionats el 34% dels mestres i el 22% de les mestres.

Paral·lelament, Maximilià Thous, de qui Empar s'havia divorciat el 1938, va ser tancat a la Presó Cel·lular de València i jutjat en consell de guerra. Durant l'empresonament sofrí tortures que li afectaren greument la salut. El 30 de setembre de 1941 es va dictar la seua llibertat provisional i no va ser fins al 22 de setembre de 1942 que se li retornaren els béns embargats com a conseqüència de la condemna, encara que mai fou readmès en el seu treball a l'Ajuntament de València.

Una llarguíssima postguerra

Quan Empar Navarro va eixir de la presó, el món havia canviat: la ciutat de València, conquerida i ocupada per aquells que havia combatut, tenia una altra fesomia. Les llibertats aconseguides durant la República s'havien esvaït i no hi havia cap futur per a les que encara eren un anhel. Tot i això, a pesar de les dificultats i el risc enorme, continuà el seu activisme, ara clandestí, actuant d'enllaç del Socorro Rojo Internacional.

Empar anà a viure amb el seu fill a la casa dels seus pares, que s'havien traslladat a la plaça del Miracle del Mocadoret, a poques passes de l'antiga llar de la Tapineria, i passà llargues temporades a Murla, almenys fins al 1947, on presumiblement la vida era més amable que a la grisa capital. El 8 de novembre de 1946 el Tribunal Especial para la Represión de la Masonería y el Comunismo incoà un nou sumari contra Empar Navarro. El procediment l'inicià la secció politicosocial de la Delegació Nacional de Serveis Documentals, adscrita a Presidència del Govern, que envià a aquell tribunal la documentació classificada que es custodiava a Salamanca a fi de procedir a la "depuración comunista". Aquesta Delegació Nacional de Serveis Documentals era la successora del denominat en un primer moment Servicio de Recuperación de Documentos, que fou l'encarregat, en finalitzar la guerra, de capturar la documentació dels vençuts susceptible de ser utilitzada en la repressió. A partir dels arxius públics i també dels arxius privats d'organitzacions polítiques, sindicals o culturals, i fins i tot de documentació estrictament personal, s'elaboraren els fitxers policials que serviren de base als consells de guerra i altres tribunals implicats en l'acció punitiva contra els derrotats. Uns arxius que varen ser capturats com a autèntic botí de guerra i que encara avui són reclamats pels seus legítims propietaris, les institucions, públiques o privades, que els produïren.

La informació remesa des de Salamanca al Tribunal que actuava a Madrid, en un certificat amb la paraula "SECRETO" impresa, enumera les dades extretes d'aquells documents amb la finalitat de configurar la biografia d'Empar Navarro com una activa afiliada del Partit Comunista. Els antecedents al·legats són: el treball a l'Institut Mestre Ripoll i a la redacció de *Verdad*; la militància al PC des del 1937; la participació en activitats

de l'Associació d'Amics de la Unió Soviètica; la pertinença a la FETE-UGT; i l'afiliació al Partit Valencianista d'Esquerra i a l'Agrupació Valenciana Republicana. El dossier, que reconeix que no havia posseït cap càrrec de responsabilitat, ressenya que les seues activitats es limitaren a la “propaganda verbal, escrita y de enseñanza”. A més, qui sap si com a indicis subversius, se li atribueix la coneixença del francès i del valencià, aquest “correctament”, nocions d'italià i estudis preliminars de rus. El sumari es nodrí dels informes sol·licitats pel jutge instructor, entre altres a la Subdirecció General de Llibertat Vigilada, del Ministeri de Justícia, que notificà que en el seu registre no constaven antecedents. La Direcció Superior de Policia de València informà que durant la guerra pertanyia al “SIM rojo”, i que estava afiliada a Esquerra Valenciana, on era presidenta de la Comissió de Cultura. Es fa referència a la seua estada a la presó, d'on isqué el 19 d'octubre de 1941 per haver estat sobreseguda, per falta de proves, la causa militar a la qual va ser sotmesa. D'altra banda, la Comandància de la Guàrdia Civil de València comunicà que Empar Navarro va ser durant la guerra “una figura destacada de la Sección de Enseñanza de la CNT, por sus dotes de oradora, escribiendo en un periódico rojo (...) maestra en el Grupo escolar de la Beneficencia” i, a més, afegeix que “toda su familia es de ideología derechista y de costumbres cristianas, como lo fue la referida señora hasta su enlace matrimonial con D. Maximiliano Thous, del cual se halla separada ahora, viviendo con sus padres y un hijo, no manteniendo en la actualidad, por no observar ninguna anormalidad en sus actos y modo de vivir, el concepto de inductora, dirigente o activa colaboradora de la tarea o propaganda comunista, trotskista o similar”. El 8 d'octubre de 1947 el Tribunal sol·licità del jutge-degà del Jutjat d'Instrucció de València que interrogués

l'“encartada” sobre la data d'ingrés al PC, “y lo que se deduzca”, i li comunicà que ho havia de fer a la presó provincial de València, on romania detinguda Empar Navarro. Personat el jutge i la seua comitiva en la presó, hagueren d'informar Madrid que no havia estat possible dur a terme la diligència contra l'acusada, atès que havia eixit en llibertat el 7 de setembre. Empar havia estat trenta dies tancada, en compliment de l'arrest imposat pel governador civil per les seues manifestacions contra el Règim i contra el referèndum de juny de 1947. Finalment, el jutge aconseguí la declaració d'Empar l'1 d'agost de 1949, així que s'esbrinà que vivia al carrer Miracle del Mocadoret, 2-4a, en la qual sols admeté haver estat afiliada a Esquerra Valencianista des de final del 1935 o la primavera del 1936. Encara que el jutge considerà provat que Empar havia ingressat al PC el maig de 1937, el 14 d'octubre de 1949, es procedí al sobreseïment provisional de les actuacions. I més tard, el 26 de desembre, s'arxivà la causa. Tanmateix, al llarg del 1950 encara es feren diverses diligències més, sense cap repercussió.

Immediatament després d'eixir de la presó, Empar Navarro presentà al director general d'Ensenyament Primari i a l'Oficina Tecnicoadministrativa de Depuració de Personal, en concret el 12 de gener de 1943, una instància sol·licitant l'obertura de l'expedient de depuració, ja que quan en va ser sotmesa en 1939 no va rebre el plec de càrrecs i, per tant, tampoc havia pogut presentar-hi un de descàrrec, empresonada com estava i sotmesa a sumari pel jutjat militar. En conseqüència, va ser condemnada a la separació del cos de mestres a l'abril del 1941, sense haver pogut exercir el seu dret de defensa. El recurs li va ser denegat el febrer de 1944.

Sense possibilitats d'exercir la seua vocació, el magisteri, entrà a treballar com a administrativa a l'oficina del Padró

Municipal de València. En 1947 es convocà un referèndum per aprovar la Ley de Sucesión en la Jefatura del Estado, una de les vuit lleis fonamentals sobre les quals se sustentava el poder franquista durant la dictadura, que establia que Espanya era un regne, que el cap d'Estat vitalici era el general Franco i que el seu successor seria designat pel mateix Franco. La llei, sotmesa a referèndum el 6 de juliol de 1947, va obtenir el vot favorable de quasi el 90% dels votants, que al seu torn eren un percentatge altíssim del cens electoral. El referèndum anà acompanyat d'una intensa mobilització dels recursos de propaganda a l'abast del règim: cartells pel carrer, premsa i el NODO, servei de notícies oficials preceptiu en tota projecció cinematogràfica, i també de l'aparell dissuasiu i, no cal dir-ho, repressiu. Tant abans de la seua celebració com posteriorment s'emfasitzà el resultat com una clara "adhesió inquebrantable al règim", en consonància amb la retòrica feixista del moment. El negociat del Padró Municipal tingué un paper fonamental en la confecció del cens electoral de la ciutat. Durant els treballs preparatius Empar Navarro gosà fer manifestacions contràries al règim i al referèndum, i va ser acusada de fer "manifestaciones incidiosas [sic] contra el Régimen cuando se hallaba prestando servicio en los trabajos preparatorios del Referéndum". El 8 d'agost va ser sancionada amb una multa de 1.000 pessetes i un mes d'arrest, que va complir en la presó provincial, on estigué fins al 7 de setembre, a més de l'acomiadament del lloc de treball per part de l'Ajuntament. En total coherència amb el seu esperit filantròpic, Empar sol·licità del governador civil que l'import de la multa es destinés a alguna obra benèfica. La resposta que rebé fou aquesta: "no procede".

Després d'haver estat acomiadada de l'Ajuntament, entrà a treballar en la cafeteria Noel, situada al carrer Falangista Esteve,

avui Periodista Azzatti, en el flanc dret de l'edifici de l'Ajuntament de València, on s'estigué fins a principi de la dècada dels seixanta. Aquest treball el simultaniejava amb l'oferta de classes particulars. Però el seu desig era retornar a la professió docent, i durant anys Empar Navarro intentà la revisió del seu expedient de depuració, pel qual havia estat sancionada el 1940 amb "la separación definitiva del Servicio y baja en el escalafón". En 1952, i novament en 1953, sol·licità al ministre d'Educació Nacional la reposició en el càrrec de mestra nacional, amb l'aportació de noves proves. Es tractava de certificats emesos per amics i coneguts, però sobretot pels responsables policials i polítics de les poblacions on havia viscut durant la guerra i en la postguerra: del comandant de la Guàrdia Civil resident a Xaló, població de la Marina Alta a uns set quilòmetres de Murla, i del cap local de Falange Española Tradicionalista y de las JONS de Murla, el qual acreditava, entre altres mèrits, la participació d'Empar Navarro en actes benèfics mentre va viure al poble, de 1944 a 1947, i fins i tot l'actuació com a mantenedora en un acte de la Unió Patriòtica durant la dictadura de Primo de Rivera. D'altra banda, el prevere de Murla, José María Mestre Pizarro, donà fe de la conducta moral i religiosa irreprotxable, així com la "caridad con los pobres", mentre que Ángel Catalatayud, frare dominic del convent de València, feu constar la participació d'Empar Navarro, també de 1941 a 1943, en l'organització d'actes benèfics destinats a la restauració de les imatges religioses destruïdes durant la guerra a Murla. Així mateix, obtingué acreditacions de les institucions repressives i penals, que sorprenentment emeteren certificats negatius tant de l'existència d'antecedents al Registro Central de Responsables Políticos del Ministerio de Justicia com del Registro Central de Penados y Rebeldes. Tot i això, la revisió va ser rebutjada.

Molt pròxima a la jubilació, quan ja tenia 61 anys, Empar inicià, una vegada més, un recurs per tal de ser rehabilitada i readmesa en el cos de mestres nacionals. La revisió de l'expedient de depuració començà a la primavera de 1962. Els incipients aires oberturistes del moment i cert oblit del clima revengista de la postguerra, possibilitaren que les forces vives d'Alfajar emeteren informes favorables sobre la seua conducta, o, en tot cas, prou indiferents cap al passat polític de Navarro. Sobre “el concepto que en la actualidad merece la citada maestra por la conducta política, social y religiosa que viene observando”, i a petició del mateix Jutjat de Revisió del Ministeri d'Educació Nacional, es manifestaren l'alcalde i cap local de Falange d'Alfajar, el cap de la comandància de la Guàrdia Civil d'Alfajar i el cap superior de policia de València. Els dos primers asseguraren que durant el temps que exercí de mestra a Alfajar, de 1933 a 1936, “la conducta política, social y religiosa fue intachable en todos los conceptos (...), habiendo merecido (...) un concepto inmejorable”, a més que “durante el tiempo que residió en ésta [Alfajar] carecía de ideología política de ninguna clase”. Per contra, el cap superior de policia de València, encara que iniciava el seu informe avalant la seua bona conducta moral i religiosa, “según sus vecinos frecuente de vez en cuando la iglesia, por lo que la suponen católica practicante”, no s'estava de recordar que durant el temps que treballà com a eventual en el negociat d'empadronament de l'Ajuntament de València, durant el referèndum de 1947, “se permitió hacer manifestaciones contra el Gobierno, por lo que fue sancionada con 30 días de arresto por el Excmo. Sr. Gobernador Civil”, i que en el temps que treballà a la cafeteria Noel, a partir de 1948, “observó un comportamiento correcto, si bien era conocida su ideología extramista [sic], estando considerada como des-

afecta al Régimen”. D'altra banda, el Tribunal especial para represión de la Masonería y del Comunismo, inquirí sobre si Empar Navarro tenia antecedents maçònics, contestà que no se li havia instruí cap expedient contra ella, cosa que, com hem vist, no era exacta.

A l'hora d'emetre una nova resolució relativa a la separació de l'escalafó de mestre de primària d'Empar Navarro, el Jutjat Superior de Revisions del Ministeri d'Educació Nacional valorà, com així s'especifica en la notificació al director general d'Ensenyament Primari, el sobreseïment de la causa de la jurisdicció militar, sense imputar-li cap delictes, per la qual cosa fou sotmesa a expedient de responsabilitats polítiques, malgrat que al primer expedient de depuració li van ser imputats els càrrecs de mala conducta professional, la pertinença al Partit Comunista i l'observació de mala conducta privada, en oberta al·lusió a la seua condició de divorciada. El jutge conclouïa, a partir de noves proves i els informes de les autoritats d'Alfajar i el cap de la policia de València, tot contradient el primitiu expedient de depuració, que durant el temps que exercí de mestra a Alfajar havia exhibit una conducta excel·lent en “todos los órdenes”. També es prenia en consideració el fet que havia estat separada de la professió durant més de vint anys, que ja tenia més de seixanta anys i la bona conducta actual perfectament avalada. La sentència, dictada el 3 de juliol de 1963, deixava sense efecte l'ordre ministerial del 24 d'abril de 1941 i la reintegrava a la docència. No obstant això, la rehabilitació anà acompanyada “de las adecuadas sanciones”, que limitaven la lliure elecció de destí, amb trasllat dins de la província durant cinc anys i inhabilitació per a càrrecs directius i de confiança.

Els pocs anys de vida activa que li quedaven els passà a l'escola d'Albalat dels Sorells i a l'escola de Murla, població amb

la qual tenia forts lligams familiars. Es jubilà el 10 de juliol de 1967, moment en què inicià una nova batalla judicial per reclamar, reiteradament, el reconeixement dels triennis des del començament de la seua dedicació a la docència, per tal de cobrar la pensió, cosa que se li va denegar en 1970 i novament en 1974.

La seua darrera aparició pública va ser el 9 de desembre de 1981 en l'acte amb què l'Ajuntament de València, amb l'alcalde Ricard Pérez Casado al capdavant, va commemorar els cinquanta anys de la consecució del vot de les dones a Espanya. Acompanyada de Pilar Soler, fundadora de l'Agrupació de Dones Antifeixistes de València, Empar recordà en una taula redona les activitats que contribuïren a l'assoliment d'aquest dret i d'altres drets ciutadans en els anys vint i trenta. Cinc anys més tard, el 24 de desembre de 1986, Empar Navarro Giner moria a València.

La vida d'Empar Navarro és fascinant. La seua biografia és la d'una dona d'acció, que comença el seu activisme molt precoçment, amb uns interessos i unes preocupacions perfectament definits i constants que mantingué al llarg de la seua singladura com a mestra i com a dona compromesa: la transcendència de l'educació, la igualtat social, els drets de les dones i el valencianisme. El relat, però, de la seua peripècia vital ens deixa un regust amarg i una sèrie d'interrogants. Per què no marxà a l'exili, com ho feren tants amics i companys, en el moment en què la caiguda de la República era un fet irreversible? La vida d'una persona està plena de perspectives i la biografia d'Empar Navarro encara resta oberta.